ISSN: 1304-4796
Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences
2025; 23 (3); 492-509

İbn Beşküvâl'ın *el-Gavâmiz Ve'l-Mübhemât* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme

Şahabettin Çağlayan[1]

ÖZET

Bu çalışmada, İbn Beşküvâl'in *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* adlı eseri mübhemât literatürü bağlamında incelenmiştir. İbn Beşküvâl, Endülüs'te hadis ilminin zirve döneminde yetişmiş, güçlü hafızası ve geniş ilmî birikimiyle öne çıkan bir muhaddistir. Bu eserinde, 324 mübhem rivayet ve bunları açıklayan 581 müfesser rivayet yer almaktadır. Konular bakımından geniş bir yelpazeye sahip olan eserde, rivayetler belirli bir düzen içinde tertip edilmemiştir. Müellif, mübhemlerin/bilinmeyen ravilerin kimliklerine dair farklı görüşleri aktarmış, tercih ettiği görüşleri gerekçelendirerek sunmuştur. Eser, mübhemât literatüründe kapsamı ve özgün yöntemiyle dikkat çekmiş, hadis şerhlerinde sıkça başvurulan bir kaynak olmuştur. İbn Beşküvâl'in bu eseri, mübhem rivayetlerin açıklanmasına katkı sağlamış, dolaylı olarak temel hadis kaynaklarının anlaşılmasına da önemli bir destek sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Hadis, İbn Beşküvâl*, *Mübhem, Şerh, Metin, Sened.*

A Study on Ibn Bashkuwāl's Work *al-Ghawāmid wa'l-Mubhamāt*

ABSTRACT

This study examines *al-Ghawāmid wa'l-Mubhamāt* by Ibn Bashkuwāl within the framework of mubhamāt (ambiguous narrators) literature. Ibn Bashkuwāl, who lived during the peak of hadith scholarship in al-Andalus, emerged as a prominent ḥadīth scholar with his strong memory and vast scholarly background. The work contains 324 ambiguous narrations and 581 explanatory reports, covering a wide range of topics. Although the narrations are not organized thematically or alphabetically, the author discusses differing views on narrator identity and, when applicable, justifies his preferences. His methodology and comprehensive treatment make the book a distinguished contribution to the mubhamāt literature. Moreover, the work has been frequently referenced in hadith commentaries, providing valuable insight into identifying ambiguous figures. Thus, Ibn Bashkuwāl's efforts not only clarify ambiguous narrations but also indirectly contribute to the interpretation of major hadith collections.

Keywords: *Hadith, Ibn Bashkuwāl, mubham, Sharh, Matn, Isnād.*

[1] İletişim Yazarı: en.d.e.r@hotmail.com
[2] Doktora öğr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fak. Hadis Bölümü, ORCID: 0009-0009-3543-0311
(Makale Gönderim Tarihi: 24.07.2025/ Yayın Tarihi:30.09.2025
Doi Number: 10.18026/cbayarsos.1750039
Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

İslâm dininde, Kur'ân'dan sonra ikinci temel kaynak olan hadislerin doğru ve sağlam bir biçimde anlaşılması son derece büyük bir öneme sahiptir. Hadislerde yer alan ve kimliği açıkça belirtilmeyen şahısların tespiti, hem hadisin hükmünü tayin edebilmek hem de metnin anlamını doğru yorumlayabilmek açısından oldukça kritiktir.

"Mübhem" kavramı, genellikle bir râvînin hadis aldığı kişiyi senette açıkça belirtmemesiyle ilgilidir; ancak metin içinde de bu tür belirsizlikler görülebilir. Örneğin, "racul" (رجل) veya "imra'e" (امرأة) gibi kelimelerle ifade edilen ve kimliği net olmayan şahısların bulunduğu pek çok hadis mevcuttur. Bu tür mübhemlikler; râvînin hocasının adını bilmemesi, bilse dahi özlü anlatım amacıyla belirtmemesi, adını zikretmeye gerek görmemesi, isimde tereddüt yaşaması veya kimliğin zayıf ya da itibarsız bir kişi olduğunu gizlemek amacıyla belirtilmemesi gibi çeşitli sebeplere dayanabilir.[2]

Hadislerde geçen mübhem isimlerin açıklanması çalışmaları, Hz. Peygamber döneminden itibaren önem arz etmiş ve sahabe neslinden itibaren bu konuda özel çabalar gösterilmiştir. Tâbiîn döneminden itibaren ise bu alanda sistematik bir yöneliş başlamış; özellikle İbn Cüreyc (ö. 150/767), bu alandaki ilk kaynaklardan biri kabul edilmiştir. Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshâk (ö. 151/768), Vâkıdî (ö. 207/823) ve Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870) gibi tarihçiler de tarihî rivayetlerdeki mübhem şahısları açıklamaya yönelik ilk katkılarda bulunan âlimler arasında yer almıştır.[3]

Bu alanda zamanla müstakil eserler kaleme alınmış, örneğin Abdülganî el-Ezdî'nin (ö. 409/1018) "*Kitâbü'l-Gavâmiz ve'l-mübhemât*" adlı eseri bu tür çalışmaların ilki olarak kabul edilir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise "*el-Esmâ'ü'l-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muhkeme*" adlı eseriyle bu geleneği alfabetik bir düzenle sürdürmüştür. Ardından İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), Nevevî (ö. 676/1277), Kastallânî (ö. 686/1287), Bulkînî (ö. 824/1421) ve İbnü'l-Irâkî (ö. 826/1423) gibi isimler de mübhemat literatürüne katkı sunan eserler ortaya koymuşlardır.

Bu çabaların temel amacı, rivayetlerde geçen mübhem şahısları tespit ederek, rivayetlerin daha doğru ve sağlam şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Bu bağlamda yapılan çalışmalar, bazıları tüm rivayet külliyatını kapsayan genel nitelikli mübhemat eserleri, bazıları ise yalnızca belirli bir hadis kitabı etrafında şekillenen özel eserler olarak sınıflandırılabilir. Ayrıca bazı âlimler, bu alanda yazılmış eserleri özetleyerek muhtasar çalışmalar da ortaya koymuştur. Bu doğrultuda mübhemat eserleri, üç ana gruba ayrılabilir: genel nitelikli eserler, belirli kaynaklara özgü çalışmalar ve muhtasar (öz) eserler.

Bu literatürde önemli bir yere sahip olan İbn Beşküvâl'in (ö. 578/1183) el-Gavâmiz ve'l-mübhemât adlı eseri, genel nitelikli mübhemat eserleri kategorisine dâhildir. Söz konusu

[2] Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî İbnü'l Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* (Cidde: Dâru'l Endülüsü'l Hadrâ, 1994), 1/26-27.

[3] Emin Aşıkkutlu, " *Mübhem* " Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi" (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/436.

eserin, bu alandaki etkili konumu ve hacmi göz önünde bulundurulduğunda, detaylı bir akademik incelemeye konu olmaması önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple bu çalışmada; öncelikle İbn Beşküvâl'in hayatı, hadis ilmindeki konumu, hocaları, öğrencileri ve eserleri tanıtılmış; ardından da el-Gavâmiz ve'l-mübhemât adlı eseri, mübhemat literatürü bağlamında analiz edilmiştir.

1.1. Kısaca Hayatı

Tam ismiyle Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl b. Yûsuf b. Dâhe b. Dâke b. Nasr b. Abdulkerîm b. Vâkıd el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî olarak tanınan İbn Beşküvâl, dedesi Beşküvâl'in adıyla meşhur olmuş ve bu nisbetle anılmıştır.[4]

İbn Beşküvâl, Hicrî 494 / Milâdî 1101 yılında Kurtuba'da doğmuş ve 8 Ramazan 578 / 1183 tarihinde aynı şehirde vefat etmiştir. Kabri, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin türbesine yakın bir mevkide bulunmaktadır. Ailesi aslen Endülüs'ün doğusundaki Belensiye yakınlarında yer alan Şüriyyün şehrindendir. İbn Beşküvâl'in yaşadığı dönem, Endülüs'te siyasî karışıklıkların ve ilmî gerilemenin başladığı bir sürece denk gelse de ilim açısından büyük bir mirasın hâlen etkisini koruduğu bir zaman dilimiydi. Hadis ilminin Endülüs'te yerleşip kök saldığı 9. ve 10. yüzyılların ardından, İbn Beşküvâl'in içinde bulunduğu dönem bu ilmin en üst seviyeye ulaştığı zamanlardan biri olmuştur. Hadis alanında uzmanlaşmış âlimlerin yetiştiği bu süreç, aynı zamanda rivayetlerin daha sistemli incelendiği bir döneme işaret eder. İbn Beşküvâl, bu ilmî birikim atmosferinde yetişmiş, Endülüs'teki hadis geleneğini hem devralmış hem de ilerletmiştir. İlme olan bağlılığı, bu dönemin sosyal ve kültürel iklimiyle şekillenmiş ve onun ilim yolundaki gayretlerini besleyen temel kaynak olmuştur.[5]

İbn Beşküvâl, küçük yaşlardan itibaren ilimle iç içe bir eğitim almış, ilk derslerine babası Abdulmelik b. Mes'ûd'la başlamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetmiş, kıraat ve fıkıh alanlarında da babasından dersler alarak temel dini ilimleri tahsil etmiştir. Kendi döneminde tanınmış birçok âlimden ilim öğrenmiş ve bu yolla kendini farklı sahalarda geliştirmiştir. 6 Özellikle hadis, kıraat ve fıkıh alanlarında yoğunlaşan bu eğitim süreci,

---

[4] Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kuzâî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/248; Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyer'u-a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1985), 21/139; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dâru'l-İlim lil melayîn, 2002), 2/311.

[5] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naḳl evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân* (Beyrut: Dâru Sâder, 1994), 2/240; Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, 1998), 4/90-91; Salâhuddîn Halîl b. İzzuddîn Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bil vefeyât* (Beyrut: Dar'u İhyâi't-Turâs, 2000), 13/229-230; Mustafa Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marife,* Yaz (2012), 194.

[6] Ziya Paşa, *Endülüs tarihi* (İstanbul, 2013), 385. Ziya Paşa bu çalışmasında Bazı Endülüs Müellifleri başlığı altında 162. sırada İbn Beşküvâl hakkında şu bilgileri vermektedir: "Eş-Şeyh, el-İmâm, el-Muhaddis Ebü'l-Kasım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd b. Beşküvâl b. Yusuf b. Dâhe b. Dâke b. Nasr b. Abdülkerim b. Vâk el-Harzecî el-ma'rûf bi-İbn Beşküval el-Ensârî. Kurtuba'da doğdu. 578/1182-83 yılında vefat etti. Bilinen eserleri: *Ahbârü kuzât-i kurtuba, Târihu Endülüs, Gunyetü'l-esmâ' li-mübhimeti'l-vâkıati fî mûtûni'l-ehâdîs-i li-müsnede, el-Müstaînbillah teâlâ inde'l-hâcât, Kitâbü'l-müsteğîsîn, Kitâbü's-sıla, el-Gavâmız ve'l-mübhemat."* Age. 402.)

onun derin ilmî donanımının temelini oluşturmuştur. Babasının yanı sıra zamanının büyük âlimlerinden ders alarak hem teorik hem de rivayet temelli hadis eğitimini tamamlamıştır. İlim öğrenmeye olan tutkusu ve ilim halkalarına katılmadaki ısrarı, onun kısa sürede ilmi çevrelerde tanınmasına vesile olmuştur. 7

2. İBN BEŞKÜVÂL'IN EL-GAVÂMİZ VE'L MÜBHEMÂT ADLI ESERİ

2.1. Eserin Adı

Genel olarak yazarlar eserlerinin giriş bölümünde eser için seçtikleri ismin nedenini açıklayarak eserlerine verdikleri ismi belirtirler. Ancak İbn Beşküvâl, mübhemât ile ilgili olarak kaleme aldığı eserinin ismini beyan etmemiştir. Sadece kitabının giriş bölümünde, eserinde hadis metinlerinde bulunan kapalı mübhem isimleri zikredeceğini belirterek şöyle demiştir: "Bu eserimde, senetli hadislerin metinlerinde geçen müphem isimlerle ilgili karşılaştığım durumları ele alıyorum." (أذكر في كتابي هذا ما وقع إليّ من غوامض الاسماء المبهمة في متون الأحاديث المسندة.[8]

İbn Beşküvâl'in kurmuş olduğu cümlede "*Gavâmizi'l-esmâ'i'l-mübheme*" ifadesi yer almaktadır. Bunun dışında eserine bu ismi verdiğini gösteren sarih bir beyan ise bulunmamaktadır. Dolayısıyla İbn Beşküvâl'in eserinin adı ile ilgili açık bir bilgi paylaştığını söylemek pek mümkün değildir. Bununla birlikte dolaylı olarak eserinin ismine işaret ettiği söylenebilir. Nitekim Zehebî (ö. 748/1348), İbn Beşküvâl'in giriş bölümünde sarf ettiği cümleden hareketle olsa gerek eserini "*Gavâmizü'l-esmâ'i'l-mübheme*" olarak tanıtmıştır.[9] Zehebî dışında Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657) ve İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1679)'de İbn Beşküvâl'in eserini bu isimle anmaktadır.[10] Diyanet İslâm Ansiklopedisinde İbn Beşküvâl'in mübehamâta dair eserinden bahsedilmiş ve eserin adı "*Kitâbu Gavâmizi'l-esmâ'i'l-mübheme el-Vâkı'a fî mütûni'l-ehâdîsi'l-müsnede*" olarak verilmiştir.[11] Mezkûr eser İzzeddin Ali es-Seyyid ve Muhammed Kemâleddin İzzeddin'in tahkiki ile Âlemü'l-Kütüb tarafından "*Gavâmizi'l-esmâ'i'l-mübheme el-vâkı'a fî mütûni'l-ehâdîsi'l-müsnede*" adıyla iki cilt halinde Beyrut'ta basılmıştır.

İbn Beşküvâl'in eseri her ne kadar bu isimle anılmış olsa da daha çok *el-Gavâmiz ve'l mübhemât* adıyla bilinmiş ve bu isimle meşhur olmuştur. Nitekim tarih ve tabakât kitaplarında yaptığımız araştırmaya göre eser daha çok bu isimle tanıtılmıştır. İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) "*Tekmile*"sinde[12], İbn Hallikan (ö.681/1282) "*Vefeyât*"ında[13], Yâfiî' (ö.

---

[7] *Ebü'l-Kāsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ* b. Beşküvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât* (Cidde: Dâru'l Endülüsü'l Hadrâ, 1994), 1/17.

[8] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/61.

[9] Zehebî, *Siyer'u-a'lâmi'n-nübelâ*, 21/141; Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, 4/91.

[10] Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakāti'l-fuhûl*, 2/82; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 6/430.

[11] Özkuyumcu, "İbn Beşküvâl ", 19/377–378.

[12] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla*, 1/250.

[13] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/240.

768/1367) "*Mirâtu'l-Cinân*" adlı eserinde,[14] İbn Ferhûn (ö. 799/1397) "*ed-Dîbâc*" adlı eserinde[15], Kannevcî (ö. 1307/1890) "*et-Tâcul Mükellel*"inde[16] ve Ziriklî (ö. 1397/1976) "*el 'Alâm*" adlı eserinde [17] İbn Beşküvâl'in eserini "*el-Gavâmiz ve'l mübhemât*" olarak tanıtmışlardır. Bunlar dışında Abdulhayy el-Kettânî (ö. 1382/1962) *Fihrisu'l-fehârîs*'inde[18] Muhammed Abdullah el-Mısrî (ö. 1406/1986) "*Devletu'l-İslâm fi'l-Endelüs*" adlı tarih kitabında İbn Beşküvâl'in eserini tanıtmış ve bu adla anmışlardır. Eser 1994 yılında Dâru'l-Endülüsü'l-Hadrâ tarafından bu isimle iki cilt halinde basılarak neşredilmiştir.

Naklettiğimiz bu bilgiler neticesinde eserin iki isimle anıldığı, ancak daha çok *el-Gavâmiz ve'l mübhemât* adıyla tanınıp şöhret bulduğunu söyleyebiliriz.

2.2. Muhtevası

İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* adlı eserinde rivayetlerde ismi belirtilmemiş kişileri ele alıp konu edinmiştir. Kitabına kısaca eserin içeriğini ve telif nedenini açıkladığı kısa bir mukaddime ile başlayarak şöyle demiştir: "*Bu kitabımda hadis hafızı arkadaşlarımızla müzakere ettiğimiz ve üstatlarımızın bizlere bildirdiği hadis metinlerinde geçen kapalı mübhem isimleri ele alacağım. Mübhemât müzakere edilmesi ve bilinmesi gereken bir konudur. Arkadaşlarım mübhemâta olan ilgimi, hırsımı ve bu alanda yaptığım araştırmaları bildikleri için benden bu alandaki malumatımı bir kitapta toplamamı istediler. Bende istihare ettikten sonra bu isteklerine icabet ettim*."[19]

el-Gavâmiz ve'l mübhemât'ın iki farklı matbu' baskısı bulunmaktadır. Bunlardan birisi İzzeddin Ali es-Seyyid ile Muhammed Kemaleddin İzzeddin'in tahkiki ile iki cilt (13 cüz) olarak Âlemü'l-Kütüb Yayınevi tarafından neşredilmiştir. 1407/1987 yılında Beyrutta neşrdilen bu baskı toplam 1002 sayfadan oluşmaktadır. Eserin diğer baskısı Mahmud Mağravi tarafından tahkik edilerek yine iki cilt (on üç cüz) halinde Mekke'de 1415/1994 yılında neşredilmiştir. Dâru'l-Endülüs'ül-Hadrâ tarafından neşredilen bu baskı muhakkikin takdim bölümü ve eserin sonundaki fihristler dâhil toplam 901 sayfadır.

Eser, mübhem şahıs/şahısların yer aldığı 324 rivayet ve bu rivayetlerde geçen mübhemlerin kimliğini açıklayan delil niteliğindeki müfesser 581 rivayet olmak üzere toplam 904 rivayet ihtiva etmektedir.

İzzeddin Ali es-Seyyid ve Kemaleddin İzzeddin tarafından tahkik edilen, Âlemü'l-Kütüb tarafından neşredilen *Gavâmiz* baskısında mübhem rivayetler 324 rivayet olarak ele alınmıştır. Bu rivayetler içerisinde görebildiğimiz kadarıyla tekerrür eden iki rivayet

---

[14] Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 3/312.

[15] Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb* (Kahire: Dâru't Turâs li't-Tab'i ve'n Neşr), 1/354.

[16] Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri me'âssiri't-tırazi'l-âhiri ve'l-evvel* (Katar: Vezâretu'l Evkâf ve'ş-Şu'unil İslamiyye, 2007), 1/31.

[17] Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/311.

[18] Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-essbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât* (Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1982), 1/245.

[19] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/61.

bulunmaktadır. Bunlar 104. rivayet[20] ile 318. rivayet[21] ve 282. rivayetle[22] 310 numaralı rivayetlerdir.[23] Dolayısıyla tekrarlar sayılmadığı zaman tahlil edilen mübhem rivayetlerin sayısı 324 değil 322 olmaktadır. [24]

Eser üzerine tahkik çalışması yapanlardan birisi olan Mahmud Mağravî ise takdim bölümünde eser de geçen mübhem rivayetlerin 323 adet olduğunu belirtmektedir.[25] Ancak eser incelendiğinde *Gavâmiz*'de 324 adet mübhem rivayetin tahlil edildiği görülmektedir.[26] Muhakkik, tahkikini yaptığı baskıda 324 rivayete değinilmiş olmasına rağmen eserde geçen rivayetlerin 323 olduğunu beyan etmiştir.

Irâkî (ö. 806/1404) [27] ve Suyûtî (ö. 911/1505), [28] İbn Beşküvâl'in "*Gavâmiz*"inden bahsetmiş ve eserde geçen rivayetleri 321 olarak kaydetmişledir.

Kanaatimizce bu tür ihtilaflar nüshalar arasındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Mahtut nüsha kâtiplerinden Ömer b. Hattab el-Buhûtî tarafından kayda geçen rivayet eklenip sayıldığı takdirde toplam rivayetlerin sayısı 324'e ulaşmaktadır. Âlemü'l-Kütüb tarafından neşredilen baskıda bu rivayet dokuzuncu cüzün sonuna bitiştirilmiş ve mübhem rivayetlerden biri olarak sayılmıştır.[29] Farklı nüshalarda bu rivayetin bulunmaması hasebiyle eserde geçen rivayetlerin sayısı 323 olmaktadır. Mağravi'nin tahkik ettiği eserde geçmesine rağmen bu rivayeti saymaması ise garipsenecek bir durumdur. Takdim bölümünde ya yanlışlıkla 323 olduğunu söylemiş veya bazı nüshalarda olup bazı nüshalarda olmayan bu rivayete şüpheyle yaklaşıp emin olamadığı için *Gavâmiz*'deki rivayetler arasında saymamış olması muhtemeldir.

Irâkî ve Suyûtî'ninde ellerinde bulunan nüshaya göre eserdeki rivayetleri 321 olarak kaydetmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Şöyleki: Elllerindeki nüshada 323 rivayetin yer alması ve tekrar eden iki rivayetin düşürülmesi göz önünde bulundurulduğunda eserde mübhem rivayet sayısı 321'e inmektedir.

2.3. Eserde İsnâd ve Metin Yönünden Mübhem Rivayetlerin Dağılımı

Hadis âlimleri ibhâmı isnâdda ve metinde olmak üzere iki kısımda mütalaa etmişlerdir. Mübhemât ile ilgili eserler incelendiğinde sadece metinde geçen mübhem şahısları tespit

[20] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 381.

[21] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 2/834.

[22] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 2/774.

[23] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 2/827.

[24] Bütün bu bilgiler ve daha sonra eserle ilgili vereceğimiz tüm bilgiler Mahmud Mağravi tarafından tahkik edilen, Daru'l Endülüsü'l-Hadra tarafından neşredilen *Gavâmiz* baskısına göre verilmiştir.

[25] İbn Beşküvâl, el-Gavâmiz, 1/47.

[26] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 2/609.

[27] Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Irâkī, *et-Tabsıra ve't-tezkira* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/288.

[28] Celâluddîn Abdurrahmân b. Kemâl Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî fî şerhi't-Takrîbi'n-Nevevî* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010), 599.

[28] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/81.

[29] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 2/608.

etmeye yönelik çalışmalar bulunduğu gibi isnad ve metin yönünden mübhem rivayetleri konu edinen mübhemât eserleri de bulunmaktadır. Araştırdığımız kadarıyla sadece isnad açısından mübhemlerin tahlilini konu edinen herhangi bir mübhemât eseri ise bulunmamaktadır. İbn Beşküvâl eserin başında yazdığı mukaddimesinde hadis metinlerinde geçen mübhem şahısları ele alacağını belirtmektedir. Bu bilgiden hareketle *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* 'ın metinde geçen mübhem şahısları tespit etmek üzere kaleme alınmış bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Ancak eseri incelediğimizde yok denecek kadar az olsa da isnâd yönünden mübhemâtı içerdiğini ve İbn Beşküvâl'in bu mübhem râvileri açıklamaya çalıştığını görmekteyiz. Eseri inceleme ve Mektebutu'ş-Şâmile programından yaptığımız tarama neticesinde görebildiğimiz kadarıyla *Gavâmiz*'de mübhemü'l-isnâd olan sekiz rivayet bulunmaktadır.[30] Bu rivayetler dışında *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*'ın geriye kalan kısmını metin yönünden mübhem kalmış rivayetler oluşturmaktadır. İsnâdında müphemlik bulunan sekiz rivayeti çıkarttığımızda geriye eserde 336 adet metin yönünden mübhem rivayet kalmaktadır.

2.4. İbn Beşküvâl'in Başvurduğu Kaynakları

Daha önce belirttiğimiz üzere İbn Beşküvâl *Gavâmiz*'de 324 rivayete yer vererek buralarda geçen mübhem şahısların kimliğini birtakım deliller ileri sürerek açıklamıştır. Zaman zaman mübhemâtı açıklarken kendinden önce yaşamış âlimlerden ve eserlerinden istifade etmiş olsa da İbn Beşküvâl'in bu eserdeki asıl kaynağı farklı tahammül yolları ile hocalarından aldığı delil niteliğindeki müfesser rivayetlerden oluşmaktadır.

Eser incelendiğinde bu rivayetlerin hadis tahammül yollarından[31] Semâ', kıraât, icâzet, münâvele, kitâbet ve vicâde yolu ile alındığı görülmektedir. Ancak genel olarak İbn Beşküvâl hocalarından rivayetleri kıraât yoluyla almaktadır.[32] Bundan sonra hadis

[30] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/81-82, 221, 294-295, 303-304, 335; 2/609, 649-650, 839-840.

[31] Bir râvinin bir hocadan dinlemek, yazmak vb. yollarla hadis almasına tahammülü'l-hadis denmektedir. Hadis tahammülü sekiz yolla gerçekleşir. 1. Semâ. 2. İcâzet. Daha önce bu iki hadis tahammül yolu ile ilgili bilgi geçmişti. 3. Kıraat. Talebenin hadisi hocasından işitmeyip bizzat hocasına okuması veya hocasının talebeye okumasıdır. Kıraat metodu ile alınan hadislerin rivayetinde "kara'tü, kara'tü 'alâ fülânin, kara'nâ alâ fülânin, karae aleyye fülânün" gibi edâ sîgaları kullanılır. 4. Münâvele. Hocanın kitabını yahut bir sahîfeyi rivayet etmesi için talebeye vermesidir. 5. Kitâbet (mükâtebe). Hocanın, rivayetlerinin hepsini yahut bir kısmını başka bir yerde bulunan birine bizzat yazarak veya başkasına yazdırarak göndermesi ya da yanında bulunan birine yazdığı veya yazdırdığı rivayetleri vermesidir. Kitâbet metodu ile alınan hadislerin rivayetinde genellikle "ketebe ileyye fülânün, ahberenâ fülânün mükâtebeten, haddesenâ fülânün kitâbeten" gibi edâ sîgaları kullanılır. 6. İ'lâmü'ş-şeyh. Hocanın, talebesine gösterdiği hadisi veya kitabı kendisinden rivayetine izin verdiğini belirtmeksizin, "Bu benim falan kişiden aldığım ya da duyduğum merviyyâtım" demesidir. 7. Vasiyet. Hocanın, ölümünden önce veya bir seyahate çıkarken rivayetlerini ihtiva eden kitaplarını birine vasiyet etmesidir. 8. Vicâde. Bir kimsenin bir âlime ait hadisleri ihtiva eden bazı kitapları bulması ve bunlardaki hadisleri rivayet etmesidir. Bu hadislerin rivayetinde umumiyetle "kara'tü fî kitâbi fülân, vecedtü bi-hatti fülân" gibi tabirler kullanılmıştır. (Nevzat Âşık, " Tahammül", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/380-382.

[32] Bkz. İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/61,91,101,103,164,165,199,285,304,345. 2/559,570,574,628,631,632,633,634,638.

tahammül yollarından ikinci sırada semâ‘ yer almaktadır.[33] Diğer tahammül yolları olan icâzet,[34] münâvele,[35] kitâbet[36] ve vicâde[37] ise daha az bulunmaktadır.

Senedin devamına baktığımızda nadir de olsa kıraat,[38] icazet[39] ve kitabet[40] yoluyla hadis alınmış ve bu metotlarla alınan hadislerin rivayetinde kullanılan eda sığaları kullanılmıştır. Ancak daha çok hadisin semâ‘ yolu ile alındığı ve bu yolla alınan hadislerin rivayetinde kullanılan "Haddesenâ, ahberenâ, enbeenâ gibi eda sığalarının kullanıldığı görülmektedir.[41] Senedde ‘ an’ eda sığasıyla rivayet, tahdîs vb eda sığalarıyla yapılan rivayetler gibi çok bulunmaktadır. Senedin başından sonuna kadar tamamı mua‘na‘n olan bir rivayet eserde bulunmayıp, bir kısmı tahdîs veya tahdîs ve kıraât yoluyla nakledilen rivayetlerin isnadının son tarafında ‘an’ eda sığası kullanılmaktadır.[42]

Hocalarından aldığı rivayetler dışında Tarih, Tabakât ve Terâcim, el- Mu’telif ve’l Muhtelif, İlel ve Nâsıh ve’l Mensûh ile ilgili eserler İbn Beşküvâl’ın istifade ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Beşküvâl, Ebû ‘Ubeyd el-Kasım b.Sellâm el-Bağdâdî (ö. 224/838), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49) ve Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55)’ın *Tabakât’*ından,[43] Dârekutnî (ö. 385/995)’nin *el-Muhtelif ve’l Mu’telif*’i[44] ve *Kitabu’l İlelinden*[45], Beğavî (ö. 516/1122)’nin *el-Mu‘cemu’s-sahâbe’*si, İbn Abdilberr (ö. 463/1071)’in *el-isti‘âb fî marifeti’l ashâb* adlı eserinden[46] ve Ebü’l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme el-Bağdâdî (ö. 410/1019)’nin *en-Nâsih ve’l mensûh*’undan istifade etmiş ve bu kaynaklardan bilgiler nakletmiştir.[47]

2.5. Metodu

İbn Beşküvâl mukaddime bölümü de dâhil olmak üzere kitabının hiçbir yerinde eserini yazarken nasıl bir yol izlediğini ifade etmemiştir. Eser incelendiğinde yazarın belirli bir tertip üzere hareket etmediği görülmektedir. İbn Beşküvâl eserde geçen rivayetleri bablara göre bir tasnife tabi tutmamış, râvilerin veya kimliğini tespit ettiği şahısların adına göre de bir alfabetik sıralama gözeterek kitabını telif etmemiştir.

---

[33] Bk. İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/94,96,98,100,196,198,210,318. 2/552,613,616.
[34] Bk. İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/92,93,160. 2/543,558.
[35] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/93,189,388.
[36] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/93,95,180.
[37] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/266,373.
[38] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/187.
[39] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 2/558.
[40] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/362.
[41] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/130,191,281.
[42] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/285,287,339.
[43] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/175,446. 2/841.
[44] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 2/651.
[45] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/296.
[46] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 1/98,431.
[47] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât,* 2/757,758.

Eser incelendiğinde genel olarak İbn Beşküvâl'in naklettiği hadis metinlerini ihtisar etmeden tamamını zikrettiği görülmektedir. Ancak hadis metninin uzun olduğu bazı yerlerde mübhemin geçtiği yer kadarını zikretmekle yetinerek hadisi muhtasar olarak vermektedir.[48]

İbn Beşküvâl eserde geçen rivayetleri ele alırken öncelikle mübhemâtın bulunduğu hadis metnini senedi ile birlikte verip ardından hadiste geçen mübhem kişiyi açıklamaktadır. Mübhemi ihtiva eden rivayet İbn Beşküvâl'e birden fazla isnadla ulaştığı takdirde tek bir isnadla yetinmeyip rivayetin diğer senedlerini de zikrettiği görülmektedir. Eserde mübhem şahsı ihtiva edip birden fazla senedle nakledilen bu şekil rivayetler az bulunmakta ve tahlil edilen çoğu rivayet tek senedle nakledilmektedir.

Eserde geçen ilk hadisi birden fazla sened ile naklettiği rivayete örnek olarak:

Necd ahalisinden saçı başı dağınık bir adamın gelip Hz. Peygamber s.a.v'e İslam'ın ne olduğunu sorması ve Hz. Peygamber s.a.v'in İslam'ı ona anlatması ile ilgili olan bu meşhur rivayeti İbn Beşküvâl iki farklı sened ile kaydetmektedir.[49]

İbn Beşküvâl'ın İki farklı hocasından naklettiği bu rivayetin birinci senedi şöyledir:

İbn Beşküvâl →Abdurrahman b. Muhammed b. Attab→Muhammed b. Attab b. Muhsin→Ebû'l-Kasım Halef b. Yahya→Ebû bekir Abdurrahman b. Ahmed→Ahmed b. Mutarrif→Ubeydullah b. Yahya→Yahya b. Yahya→Mâlik b. Enes→amcası Ebû Süheyl b. Mâlik→babası Mâlik→ Talha b. Ubeydullah→Hz. Peygamber.

Bu rivayet için kaydettiği diğer sened: İbn Beşküvâl→Süfyan b. el-Asî el-Esedî→Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilberr en-Nemirî→Said b. Nasr→Kasım b. Asbağ→Muhammed b. Veddah→Yahya b. Yahya→Mâlik b. Enes→amcası Ebû Süheyl b. Mâlik→babası Mâlik→ Talha b. Ubeydullah→Hz. Peygamber.

Bu rivayet dışında birden fazla sened ile nakledilen başka mübhem rivayetler de *Gavâmiz'*de bulunmaktadır. [50]

İbn Beşküvâl, kim olduğunu tespit etmeye çalıştığı mübhemin/bilinmeyen ravinin kimliği ile ilgili birbirinden farklı açıklamalar ve ihtimaller olduğu takdirde bunu terk etmeyip bunlara değinmektedir. Bazı yerlerde mübhemin kimliği ile ilgili farklı ihtimalleri ele alırken "mübhem şahıs falan kişidir" ifadesini kullandıktan sonra "falan da olduğu söylenmiştir" demektedir. Birinci ihtimali benimsediği için sadece onu delillendirmekte ve ikinci ihtimal için herhangi bir delil ileri sürmemektedir.[51] Bazı yerlerde ise mübhemin kimliği ile ilgili ihtilafın bulunduğunu belirtir ve serdettiği farklı kimlikler için delil

[48] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/67-68.

[49] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/61,62,63.

[50] Bazı örnekler için Bakınız: İbn Beşküval, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/69, 70, 72, 73, 76, 82, 113, 116, 122, 130, 154, 209. 2/475, 479, 489, 495, 611.

[51] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/74, 75.

niteliğinde rivayetler zikreder. Ancak kendisine göre hangi ihtimalin daha doğru olduğunu belirterek herhangi bir tercihte bulunmamaktadır.[52] Bazen de mübhemin kimliği ile ilgili ihtilaflara değinir ve gerekçesini beyan ederek ihtimallerden bir tanesinin daha doğru olduğunu belirtir.[53]

İbn Beşküvâl'in *Gavâmiz*'de herhangi bir delil ileri sürmeksizin mübhemin kimliğini açıkladığı yerler yok denecek kadar azdır.[54] Genel olarak rivayette geçen mübhemin kim olduğunu belirttikten sonra "bunun delili, kanıtı şudur" (الشاهد لذالك/الحجة في ذالك) ifadesini kullanır ve ardından buna dair delil olarak sunduğu rivayetleri zikreder.[55] Çok nadirde olsa bazen bu ifadeyi kullanmadan delil niteliğindeki rivayeti nakletmektedir.[56]

Eserde mübhemin kimliğini açıklayan müfesser rivayetleri tek sened ile[57] naklettiği gibi birden fazla isnâd ile de nakletmektedir. *Gavâmiz*'i incelediğimizde delil niteliğindeki bu müfesser rivayetlerin çoğunun birden fazla isnâd ile nakledildiğini görmekteyiz. Bu rivayetler için bazı yerlerde iki isnâd[58] bazı yerlerde ise ikiden fazla[59] isnâd zikredilmiştir.

Genel olarak eserde geçen rivayetlerin isnâdları incelendiğinde şunlar göze çarpmaktadır:

İbn Beşküvâl, hadis aldığı hocasını üç şekilde: "ismi, künyesi, nisbesi ile birlikte babasının adını da vererek[60]; bu detaya dedesinin ismini de ilave ederek[61]; hocasının ismi, künyesi ile birlikte baba ve dedesinin ismini de beyan ederek[62] detaylı olarak açıklamaktadır. Bu detaylı açıklamadan sonra araya mesafe girmesinden ötürü ihtiyaca binaen zaman zaman uzun ismini vermektedir. Ancak genel olarak kısaltmaya giderek hocasını sadece künyesiyle veya künyesi ve dedesinin ismiyle yahut ismi, künyesi ve babasının ismiyle zikretmiştir. Çok nadir olarak künyesi ile birlikte babasının ismini vererek kısaltmıştır.

Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse *Gavâmiz*'de en çok rivayette bulunduğu hocası Abdurrahman b. Muhammed'i örnek olarak verebiliriz. Eserde geçen ilk rivayette[63] hocasını beyan ederken şöyle demiştir:

"أخبرنا الشيخ الامام أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن عتاب"

[52] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/76, 77, 78, 154, 160.
[53] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/176.
[54] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/335.
[55] Bazı örnekler için Bk.: İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/147,165,170,173,174,302. 2/694,731,812.
[56] Bazı örnekler için Bk.: İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/294, 296, 303.
[57] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/266, 280, 283.
[58] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/92, 273, 291.
[59] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/87, 88, 89, 90.
[60] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/62.
[61] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/73.
[62] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/61.
[63] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/61.

Görüldüğü üzere senedde hocasının ismi ve künyesi ile birlikte baba ve dedesinin de ismini zikretmiştir. Daha sonraki bazı yerlerde zaman zaman aynı detayı vermiştir.[64] Ancak genelde sadece künyesini[65] veya künyesi ve dedesinin ismini[66] yahut ismi, künyesi ve babasının ismini vermekle yetinmiştir.[67] Çok nadir olsa da bazı yerlerde hocasının künyesi ve babasının ismini vermek suretiyle kısaltmaya gitmiştir.[68]

Gavâmiz'i metod bakımından incelememiz neticesinde eser için olumlu sayılabilecek güzel yönleri olduğu gibi eleştiriye maruz kalacak bazı yönlerinin de olduğunu söyleyebiliriz.

İbn Beşküval'ın delillerini zikrederek mübhemin kimliği ile ilgili bulunan ihtilaflara değinmesi, muhtelif görüşler arasında tercih ettiği bir görüş olduğu takdirde gerekçesiyle birlikte tercih ettiği görüşü beyan etmesi mübhemât ile ilgili geniş bilgi ihtiva etmesi açısından eserin olumlu ve güzel yönlerinden sayılabilir. Eserin gereksiz uzamaması ve okuyucu için bir bıkkınlık oluşturmaması için hadis metninin uzun olduğu yerlerde rivayetin muhtasar olarak verilmesi Gavâmiz'in güzel yönleri arasında zikredilebilir. Eserde geçen mübhem ve müfesser tüm rivayetlerin senedi ile birlikte verilmesi, delil niteliğindeki müfesser rivayetlerin çoğunun birden fazla isnâd ile nakledilmesi eserin önemli olumlu yönlerinden birisi olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Beşküvâl müfesser rivayetler için birden fazla isnâd getirerek mübhemin kimliğini daha da sağlama almaktadır. Bir hadisin makbul olması veya reddedilmesi senede bağlı olduğu gibi mübhemin kimliğini beyan eden müfesser rivayetler arasında bir çelişki olduğunda ilgili rivayetler karşılaştırılır. Şayet rivayetlerden birisi tercih edilecek olursa elbette daha fazla tarikle gelen rivayet tercihe şayan olur.

Gavamizde geçen rivayetlerin konulara veya alfabetik sıralamaya göre tertip edilmemiş olması gavamizin zaaf bir yönü olduğu kanaatindeyiz. Zira eserin belli bir tertibe göre hareket edilmemiş olması aranan rivayetin nerede geçtiğini tespit etmeyi dolayısıyla okuyucunun eserden istifade etmesini zorlaştırmakta ve azaltmaktadır. Bununla birlikte İbn Beşküvâl'in eserde geçen rivayetleri sıralarken kendisinden önce mübhemât alanında eser telif eden kişilere uyma düşüncesiyle hareket etmiş olabileceği gibi isnâdda bulunan bazı incelikleri göz önünde bulundurarak da kitabını tertip etmiş olması muhtemeldir.

2.6. Eserin Mübhemât Çalışmaları Arasındaki Yeri

Temel hadis kaynaklarında isnad ve metin yönünden birçok mübhem rivayet yer almaktadır. Bir hadisteki mübhem şahsın belirlenmesi hadisin türünü, dolayısıyla hükmünü bilmek ve metnini doğru anlamak için son derece önemlidir. Rivayetlerde bulunan mübhem kişilerin kimlikleri hadis kaynaklarında geçen müfesser rivayetlerden veya siyer ve megâzî âlimlerinin açıklamalarından anlaşılır.

---

[64] Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/64,69,100,121,141.

[65] Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/69,78,322,335.

[66] Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/66,72,79,80,86,314,318.

[67] Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/76,82,96,103,131.

[68] İbn Beşküvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât,* 1/421.

Hadislerdeki ibhâm ve mübhem hadisler konusunda hadis usûlüne dair kitapların yanı sıra hadis şerhlerinde de bir kısım örnekler sunulmaktadır. Ayrıca kimi tarih, siyer, tabakât ve ricâl kitaplarında da bazı örneklere rastlamak mümkündür. Mübhemat ilmine yıllarını vererek bu ilimde ön plana çıkmış bazı âlimler bu alanla ilgili yaptıkları araştırmalar neticesinde elde ettikleri ilmi birikimlerini kaleme aldıkları belli başlı mustakil eserler yazmışlardır. Bu alanın önde gelenlerinden biri olan İbn Beşküval mübhemâta dair *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*'ı kaleme almıştır. Bu çalışması ile rivayetlerde geçen mübhem şahıs veya şahısların kimliğinin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. [69]

Mübhemat alanında önemli bir yere sahip olan *el-Gavâmiz* bu ilimde başvurulacak temel kaynaklardan birisi sayılmaktadır. Eser, konu veya alfabetik sıralamanın gözetildiği belli bir tertip üzere yazılmamış olmakla beraber öncesinde telif edilmiş eserlere göre daha hacimli ve daha kapsamlıdır. Nitekim Gavâmiz'den önce yapılmış olan Abdulganî el-Ezdî (ö. 409/1018), Hatib Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbnü'l Kayserânî (ö. 507/1113)'ye ait mübhemat çalışmalarına nispeten daha fazla rivayet ihtiva etmektedir. Ezdî'nin *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*'ında 36'sı mübhem, 35'i müfesser rivayet olmak üzere toplam 71 rivayet yer almaktadır.[70] Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *el-Esmâ'ü'l-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muḥkeme*'sinde mübhem şahısları ihtivâ eden 238 rivayet incelemektedir.[71] 238 mübhem rivayet ihtiva etmektedir. İbnü'l-Kayserânî'nin *İzâhu'l-işkâl fî men übhime ismühû mine'n-nisâ' ve'r-ricâl* adlı eseri 239 mübhem biyografiyi konu almıştır.[72] İbn Beşküval'ın Gavâmiz'inde ise 324 mübhem rivayet yer almaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Esmâ'ü'l-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muhkeme'*sine benzeyen bu eserde bulunan rivayetlerin 120 kadarı Hatîb'inkilerle aynıdır.[73]

İbn Beşküvalın *Gavâmiz'*i mübhemat eserleri arasında temayüz etmiş ve İslâm âlimlerinin övgüsüne mazhar olmuştur. Zehebî (ö. 748/1348), İbn Beşküval'ın biyografisine yer verdiği bölümde: "*Gavamidül-esmail mübheme* adlı eseri ibn Beşküvâl'ın ne derece büyük bir imam olduğunu göstermektedir." demiştir.[74] 'Irâkî (ö. 806/1404) belli bir tertibe göre olmadığını (tertipsiz yani) beyan etmekle birlikte bu alanda yazılan en büyük eser olduğunu belirtmiştir.[75] İbnü'l-'Irâkî Ebû Zür'â Ahmed b. Abdurrahîm (ö. 826/1423)'de *Gavâmiz'*in belli bir tertip ve düzene göre yazılmadığını, eserden istifade etmenin okuyucu için zor olduğunu dile getirmekle birlikte bu alanda yazılmış en güzel(enfes) eser olduğunu

[69] Ancak daha önce geçtiği gibi İbn Beşküval mübehmata dair eserinde daha çok metninde mübhem bulunan rivayetlere yer vermiş, isnad yönünden mübhem kalan rivayetleri çok az ele almıştır. Dolayısıyla İbn Beşküval daha çok metin yönünden mübhem rivayetlere yönelik katkı sağladığını söyleyebiliriz.

[70] Ömer Boynukalın, *Hafız Abdülğani el-Ezdi'nin "El-Ğavamiz ve'l-Mübhemat" adlı eseri.* (İstanbul : Marmara Üniversitesi, 1991), 54.

[71] M. Yaşar Kandemir, "*Hatîb el-Bağdâdî*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/457.

[72] Selahattin Yıldırım, *İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî (ö. 507/1113) ve Hadisçiliği* (Selçuk Üniversitesi, Thesis, 2011) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), XI, 164 y./46.

[73] Özkuyumcu, " İbn Beşküvâl", 19/377-378.

[74] Zehebî, *Siyer'u-A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/141.

[75] el-Irâkī, *et-Tabsıra ve't-Tezkira*, 2/288.

söylemiştir.[76] Sehâvî (ö. 902/1497) bu alanda yazılmış en kapsamlı eser olduğunu beyan etmiş, [77] Suyûtî (ö. 911/1505)tertipsiz ve düzensiz olduğuna değinmekle beraber mübhemat ilminde yazılmış en kapsamlı ve en güzel kitap olduğunu ifade etmiştir. [78]

İlim ehlinin ilgi odağı olan bu eserle ilgili bazı hadis âlimleri belli başlı çalışmalar yapmışlardır. *Gavâmiz* ile ilgili böyle çalışmaların olması onun mübhemât ilmindeki kıymet ve değerini ayrıca ortaya koymaktadır. Zira bir eserden istifade edilmesi ve eser ile ilgili çalışmaların yapılması o eserin ilgili olduğu ilimde önemli bir yerinin olduğuna ve muteber kaynaklar arasında sayıldığına işaret etmektedir.

Bazı hadis âlimleri *Gavâmiz*'le ilgili ihtisar, tertip ve düzenleme çalışmaları yapmıştır. Ebu'l Hattâb b. Vâcib [79], İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ve Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî el-Halebî (ö. 841/1438) *Gavâmiz*'i belli bir tertibe göre düzenleyerek ihtisar etmişlerdir.[80] Ayrıca İbn Beşküval'ın bizzat eser üzerine yapmış olduğu bir ihtisar çalışması olduğu nakledilmektedir. Bazı âlimler ise *Gavâmiz*'i ihtisar etmekle bereber bir veya birden fazla bazı mübhemat eserlerinde geçen rivayetler ile *Gavâmiz'de* geçen rivayetleri bir araya getirmeye ve derlemeye çalışmışlardır. Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed Kastallânî (ö. 686/1287): *el-İfsâh ani'l-mu'cem mine'l-ğâmiz ve'l-mübhem*'inde İbn Beşküvâl ve İbnü'l-Kayserânî'nin mübhemât ile ilgili yazdıkları eserleri ihtisâr etmiştir.[81] İbnü'l-Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd adlı eserinde* Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l Kayserânî, İbn Beşküvâl ve Nevevî'nin eserinden faydalanmış ve bu eserlerde yer alan müphem rivayetleri ihtisar ederek bir araya getirmiştir. Bu dört eser dışında İbnü'l-'Irâkî'nin tespit ettiği müphem rivayetler de bulunmaktadır.[82]

2.7. Hadis Şerhlerine Etkisi

Hadis şârihleri metin veya senedde geçen mübhemâtı önemsemiş ve kim olduklarını açıklamaya çalışmışlardır. Mübhemin geçtiği rivayeti şerh ettikleri yerde farklı rivayetlerden yararlanarak belirsiz şahsın kim olduğunu tespit ettikleri gibi mübhemât konusunda ön plana çıkmış hadis âlimlerinden istifade etmişlerdir. Hadis şerhlerine bakıldığında mübhemât alanının önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Beşküvâl'ın adının çok geçtiği görülmektedir. Şârihler kimliğini tespit etmeye çalıştıkları kişi veya kişilerle ilgili İbn Beşküvâl'in tespitlerini, mübhem şahısla ilgili zikrettiği farklı görüşler ve ihtilafları naklederek mübhemin açığa çıkmasını sağlamışlardır.

---

76 İbnü'l Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, 1/91.

77 Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğīs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-ʿIrâkī* (Mısır: Mektebetu's-Sünne, 2003), 4/299.

78 Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, 599.

79 Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kuzâî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/93.

80 es-Sehâvî, *Fethu'l-muğīs* 4/299.

81 Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Kastallânî, *el-İfsâh ani'l-mu'cem mine'l-ğâmiz ve'l-mübhem* (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2007), 36.

82 Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, 599.

İbn Beşküvâl'in mübhemât açısından hadis şerh literatürüne olan etkisi ve katkısını göstermek adına burada İbn Beşküvâl'e yer veren bazı hadis şerhleri ve şârihlerinden örnekler vermek istiyoruz.

Nevevî (ö. 676/1277), *el-Minhâc*'ında *Müslim*'de geçen mübhemâtı açıklamaya çalışmış ve İbn Beşküvâl'in mübhemi nasıl açıkladığına ve hadis âlimlerinden naklettiği farklı görüşlere ve ihtilaflara yer vermiştir.[83]

Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), *Şerhu İbn Mâce*'sinde onun görüşlerine yer vererek kendisinden istifade eden şarihlerden birisidir.[84]

Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî adlı Buhârî şerhinde mübhemâta geniş yer veren şârihlerden biri olan İbn Hâcer (ö. 852/1449) mukaddimesinde (Hedyu's-sârî) *Buhârî*'de geçen mübhem şahısların kimliğini toplu halde verdiği bir bölüm açarak kısaca *Buhârî*'deki mübhemâtı ele almıştır. Bunun dışında mübhemi ihtiva eden ilgili hadisi şerh ettiği yerde mübhem şahıs veya şahısların kimliği ile ilgili geniş bir bilgiye yer vermiştir. Şerhinin hem mukaddime bölümünde hem de ilgili hadisi şerh ettiği yerde İbn Beşküvâl'in görüşlerini nakletderek mübhemât konusunda kendisinden yararlanmıştır.[85] Bazı yerlerde mübhemi açıklarken kimliği ile ilgili bir bilgiye ulaşamadığını belirterek İbn Beşküvâl'in bu hususta yaptığı açıklamaları nakletmektedir.[86] Beşküvâl'i kaynak olarak gösterdiği bazı yerlerde kendisine yöneltilebilecek muhtemel itirazları ele alarak onun adına cevap verip savunmuştur. [87] *Fethu'l-Bârî*'sinde İbn Beşküvâl'in görüşlerini uzak bulup eleştirdiği de görülmektedir.[88]

İbn Beşküvâl'in mübhemâtla ilgili tespit ve görüşlerini nakletderek kendisinden istifade eden şârihlerden biri de Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451)'dir. *Umdetu'l-kârî bi-şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*'sinde çoğu zaman farklı hadis âlimlerinden naklettiği görüşlerle birlikte İbn Beşküvâl'in mübhem ile ilgili değerlendirmelerini nakletmektedir. Bazı yerlerde sadece onun görüşünü nakletmekle yetinmektedir. [89] 'Aynî, bazı yerlerde mübhemin kimliği ile ilgili ondan naklettiği tespitleri isabetli bularak kendisine katılmış ve onu kaynak olarak göstermiştir.[90] *Umdetu'l-kârî*'sinde İbn Beşküvâl'in mübhemle ilgili açıklamalarını savunduğu gibi kendisine katılmayarak eleştirdiği yerlerde bulunmaktadır. [91]

---

[83] Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tırâsi'l Arabî, 1392), 2/92.

[84]Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *Şerhu sünen-i İbn Mâce* (Su'ud: Mektebetu Nezâr, 1999), 1/1639.

[85]Ebu'l Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/251,254,268,269,271,277,282,297,302,304,316,318,323,380. 3/122. 9/472. 10/299.

[86]İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, 3/221.

[87]İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, 2/286.

[88] İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, 1/283,291,299,300. 2/398. 4/164. 5/35,80. 6/443. 7/49,119,354.9/281.

[89] Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî el-Aynî, *'Umdetü'l-ḳārî fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (Beyrut: Dar'u İhyâi't-Turâs), 1/246. 4/103. 8/32. 12/201. 18/95. 19/154. 20/45. 24/64. 12/268,269.16/264.

[90]el-Aynî, *'Umdetü'l-kārî fî şerhi Sahîhi'l-Buhâri,* 4/135. 6/15. 8/73. 14/220. 22/169. 12/141.

[91] el-Aynî, *'Umdetü'l-kārî fî şerhi Sahîhi'l-Buhâri,* 11/25. 16/198. 17/144. 19/228,300.

Suyûtî, *Muvattâ şerhi*[92] ve *Sahîh-i Müslim şerhinde* İbn Beşüvâl'ı kaynakları arasında sayarak kendisinden yararlanmıştır.[93]

İbn Beşküvâl'den istifade eden şârihlerden birisi de Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517)'dir. Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*'sinde mübhemâtı ele aldığı bazı yerlerde[94] doğru veya yanlış bulduğunu belirtmeden sadece İbn Beşküvâl'in görüşüne yer verirken bazı yerlerde[95] isabetli bulmuş bazı yerlerde ise eleştirmiştir.[96]

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî (ö. 1122/1710), *Muvattâ şerhinde* İbn Beşküvâl'in görüşlerine yer vermiş ve ekseriyetle ondan naklettiği görüşleri isabetli bularak kendisini savunmuştur.[97]

Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî (1345/1927), *Bezlu'l-mechûd* adlı *Ebû Dâvûd* şerhinde[98] ve Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî (1353/1935), *Tuhfâtu'l-ahvezî*'sinde[99] İbn Beşküvâl'in mübhemât ile ilgili açıklamalarını naklederek kendisinden yararlanmışlardır.

3.SONUÇ

Bu çalışmada, mübhemât literatürü çerçevesinde İbn Beşküvâl'in *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* adlı eseri incelenmiş ve ulaşılan temel bulgular aşağıda özetlenmiştir:

İbn Beşküvâl, Endülüs'te hadis ilminin zirveye ulaştığı bir dönemin kültürel mirasçısıdır. Babasının yanı sıra Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden hadis, tarih, ricâl gibi rivayet ve dirayet ilimlerinde derinlemesine eğitim almıştır. Endülüs'ün pek çok şehrindeki âlimlerle birebir görüşmeler yapmış, ders halkalarına katılmış ve ilmî donanımını bu etkileşimlerle güçlendirmiştir. Kuvvetli hâfızası sayesinde çok sayıda rivayeti sened ve metin yönüyle ezberlemiş, ricâl sahasında da temayüz ederek hadis hâfızı unvanını hak etmiştir. Döneminin birçok âlimi, onun hadis ilmindeki yetkinliğini takdir etmiş; şöhreti Endülüs coğrafyasının tamamına yayılmıştır. İbn Beşküvâl, ilim tahsili ve telif faaliyetleriyle dolu

---

92 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik ʿalâ Muvttṭa'i Mâlik* (Mısır: elMektebetu't-Ticariyyeti'l Kübrâ, 1969), 1/166.

93 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî es-Süyûtî, *ed-Dîbâc ʿalâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Su'ud: Dâru İbn Affân, 1996), 1/113, 126.

94 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî* (Mısır: el-Matbatu'l kübra'l emiriyye, 1323), 1/188,415. 2/110,401,446. 3/383.

95 el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/326. 2/382. 4/207.

96 el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/261. 4/197,242,270.

97 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkī b. Yûsuf ez-Zürkânî Zürkânî, *Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvttṭa'i'l-İmâm Mâlik* (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2003), 1/181. 2/70, 112, 38. 4/94, 439, 400.

98 Sehârenpûrî Halîl b. Ahmed b. Mecîd, *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd* (Hind: merkezu eş-Şeyh Ebi'l Hasen en-Nedvî lil buhûs ve'd dirasâtil İslâmiyye, 2006), 3/577. 4/137. 6/582. 8/550. 13/556.

99 Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye), 1/188. 3/342. 4/56. 6-116.

bir ömür sürmüş, hadis, tarih, terâcim ve tabakât gibi alanlarda elliye yakın önemli eser kaleme almıştır.

İncelenen *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* adlı eserin zaman zaman farklı isimlerle anıldığı, ancak genel kabul gören ve yaygın biçimde kullanılan isminin bu olduğu belirlenmiştir. Eserin büyük ölçüde metin düzeyinde mübhem rivayetleri ele aldığı, daha sınırlı da olsa isnad bakımından mübhemâta da yer verdiği görülmüştür. Toplamda 324 mübhem rivayete karşılık gelen 581 müfesser rivayetle birlikte eserde 904 rivayet bulunduğu, ancak bazı nüshalarda mübhem rivayet sayısının 323 olarak geçtiği tespit edilmiştir. Ayrıca iki rivayetin eserde tekrarlandığı belirlenmiştir.

Metodolojik açıdan değerlendirildiğinde, eserin hem güçlü hem de sınırlı yönlerinin bulunduğu görülmektedir. İbn Beşküvâl'in, mübhemin kimliğine dair farklı görüşleri aktarması, bu görüşler arasında tercih yaptığı durumlarda gerekçeleriyle birlikte tercihini açıklaması, uzun rivayetleri özetleyerek sunması ve tüm rivayetleri senetleriyle birlikte zikretmesi eserin dikkat çekici yönlerindendir. Ayrıca müfesser rivayetlerin çoğunu birden fazla isnadla nakletmesi, delil gücünü artıran olumlu unsurlar arasındadır.

Bununla birlikte, eserin konuya ya da alfabetik düzene göre tertip edilmemiş olması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Sistematik bir tasnif sunmamakla beraber, kendisinden önce kaleme alınan benzer eserlerle karşılaştırıldığında hem hacim hem de içerik bakımından daha kapsamlı bir yapı arz etmektedir. Bu yönüyle *el-Gavâmiz*, mübhemât literatüründe öne çıkmış, İslâm âlimlerinin takdirini kazanmıştır. Nitekim hadis ilmiyle ilgili bazı çağdaş çalışmalar da bu eseri konu edinmiş, bu durum da eserin alandaki değerini ve etkisini açıkça ortaya koymuştur.

İbn Beşküvâl'in kullandığı kaynaklar incelendiğinde, tarih, terâcim ve tabakât gibi alanlara dair klasik eserlerden istifade ettiği; ayrıca *el-Muʿtelif ve'l-Muhtelif*, illetler ve nâsih-mensûh konularına dair literatürü de göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, eserin asıl dayanağını, farklı tahammül yollarıyla hocalarından rivayet ettiği delil niteliğindeki müfesser rivayetlerin oluşturduğu görülmektedir.

Hadis şerhleri üzerinden yapılan incelemeler neticesinde, mübhemât sahasında öne çıkan âlimlerden biri olarak İbn Beşküvâl'in adının, çeşitli şerh metinlerinde sıkça geçtiği görülmüştür. Şârihler, mübhemin kimliğini belirlemeye çalışırken çoğunlukla İbn Beşküvâl'in görüşlerinden faydalanmış; onun değerlendirmeleri, mübhem şahısların tanınmasına katkı sağlamıştır. Her ne kadar bazı şerh metinlerinde görüşlerine eleştiriler yöneltilmiş olsa da, genel itibarıyla kanaatleri isabetli bulunmuş ve savunulmuştur. Bu durum, onun mübhemât konusunda hadis şerhlerine önemli katkı sağladığını göstermektedir. Ayrıca, şârihlerin İbn Beşküvâl'e müracaat etmesi sadece şerh literatürüne değil, dolaylı olarak temel hadis kaynaklarının anlaşılmasına da hizmet etmektedir.

Son olarak, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât*, esas olarak metin düzeyinde mübhem rivayetleri ele alması yönüyle, temel hadis kaynaklarında yer alan bu tür rivayetlerin tespiti ve

açıklanmasına önemli bir katkı sunmuştur. Bu yönüyle İbn Beşküvâl'in eseri, mübhemât literatürünün seçkin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüslü bir muhaddisin dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve fehresi." *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2015), 35–54.

Âynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs.

Boynukalın, Ömer. *Hâfız Abdülganî el-Ezdî'nin "el-gavâmiz ve'l-mübhemat" adlı eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1991. http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=196786.

Halîl b. Ahmed es-Sehârenpûrî. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. 14 cilt. Hindistan: Merkezu'ş-Şeyh Ebî'l-Hasen en-Nedvî, 2006.

İbn Beşkûvâl, Halef b. Abdülmelik. *el-Fevâidü'l-müntehabe ve'l-hikâyâtü'l-müsteğribe*. 2 cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2016.

İbn Beşkûvâl, Halef b. Abdülmelik. *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* . 2 cilt. Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-hadrâ, 1994.

İbn Ferrûn, İbrâhîm b. Alî. *ed-Dîbâcü'l-müzeheb fî maʿrifeti aʿyâni ulemâʾi'l-mezheb*. 2 cilt. Kahire: Dâru't-turâs.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-maʿrife, 1379.

İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân*. 7 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İbnü'l-Irâkî, Ahmed b. Abdurrahîm. *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*. Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-hadrâ, 1994.

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah. *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*. 4 cilt. Lübnan: Dâru'l-fikr, 1995.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 11 cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İmâm Mâlik. *el-Muvatta*. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1985.

Irâkî, Abdurrahîm b. Hüseyin. *et-Tabsıra ve't-tezkira*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.

Kandemir, M. Yaşar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kannevcî, Muhammed Sıddîk. *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meʾâsiri't-tırâzi'l-âhirî ve'l-evvel*. Katar: Vezâretü'l-evkâf ve'ş-şuûnü'l-İslâmiyye, 2007.

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 10 cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1323.

Kastallânî, Muhammed b. Ahmed. *el-İfsâh ʿani'l-muʿcem mine'l-gâmiz ve'l-mübhem*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2007.

Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. 6 cilt. İstanbul: Mektebetü İrsîka, 2010.

Kettânî, Muhammed Abdülhay. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve muʿcemü'l-meʿâcim ve'l-meşyahat ve'l-müselselât*. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1982.

Moğultay b. Kılıç. *Şerhu süneni İbn Mâce*. 5 cilt. Suûdî Arabistan: Mektebetü Nezâr, 1999.

Mübârekpûrî, Muhammed Abdurrahmân. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmiʿi't-Tirmizî*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Müslim b. el-Haccâc*. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1392.

Özkuyumcu, Nadir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Öztoprak, Mustafa. "Endülüs'te hadis ilminin gelişim aşamaları." *Marife* (Yaz 2015).

Safedî, Halîl b. Aybek. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. 29 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 2000.

Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*. 4 cilt. Mısır: Mektebetü's-sünne, 2003.

Süyûtî, Celâleddîn. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi't-Takrîbi'n-Nevevî*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2010.

Süyûtî, Celâleddîn. *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 6 cilt. Suûdî Arabistan: Dâru İbn Affân, 1996.

Süyûtî, Celâleddîn. *Tenvîrü'l-havâlik alâ Muvatta'i Mâlik*. 2 cilt. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyye el-kübrâ, 1969.

Yâfiî, Abdullah b. Esʿad. *el-Mirʾâtü'l-cenân ve ʿibretü'l-yakzân fî maʿrifeti havâdisi'z-zamân*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

Yıldırım, Selahattin. *İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî (ö. 507/1113) ve hadisçiliği*. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011. http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=4782.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*. 25 cilt. Beyrut: Dâru'r-risâle, 1985.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.

Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn. *el-Aʿlâm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

Ziyâ Paşa. *Endülüs tarihi*. İstanbul, 2013.

Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî. *Ebhecü'l-mesâlik bi şerhi Muvatta'i'l-İmâm Mâlik*. 4 cilt. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2003.